

WSPÓŁCZESNE ZAGROŻENIA MŁODYCH LUDZI

Aldona MOLESZTAK

Wszędzie tam, gdzie człowiek dostrzega wezwanie absolutu i transcendencji, otwiera się przed nim droga do metafizycznego wymiaru rzeczywistości: w prawdzie, w pięknie, w wartościach moralnych, w drugim człowieku, w samym bycie, w Bogu.
*Jan Paweł II Fides et ratio*¹⁹⁸

Wprowadzenie

Niezaprzeczalnym faktem jest, że nastąpił czas wielu zmian. Konsekwencje zachodzących zdarzeń i procesów będą widoczne w nadchodzących latach. Nie są to tylko zmiany pozytywne, bowiem zawsze pojawiają się skutki uboczne. Trudno niejednokrotnie przewidzieć skutki najnowszych osiągnięć umysłu ludzkiego. Ponadto mają one służyć człowiekowi, i niestety tylko człowiek jest osobą, która wykorzystuje osiągnięcia nauki przeciwko sobie. Niektóre skutki rozwoju cywilizacji ujawniające się jako zagrożenia będą przedstawiane i analizowane w niniejszym artykule.

Pojęcie i klasyfikacja zagrożeń we współczesnym świecie

Zagrożenie to pojęcie na tyle jednoznaczne, że w popularnych słownikach i encyklopediach nie występuje. Możemy tam spotkać jedynie słowo „zagrozić” - rozumiane jako postraszyć, czymś kogoś, zapowiedzieć coś złego, ostrzec pod groźbą jakichś konsekwencji.¹⁹⁹ Natomiast w encyklopedii internetowej zagrożenie ujmowane jest jako „zjawisko wywołane działaniem sił natury bądź człowieka, które powodują, że poczucie bezpieczeństwa maleje bądź zupełnie zanika. Zagrożenia dzielimy na naturalne (spowodowane działaniami przyrody) i związane z działalnością człowieka. Zagrożenia te dzielimy na: cywilizacyjne (np. imprezy masowe), choroby, destrukcyjne (np. terroryzm, przestępczość, sabotaż) gospodarcze (np. zanieczyszczenie środowiska, wadliwe konstrukcje). Zagrożenie możemy jeszcze podzielić ze względu na rozmiary (terytorium) na którym ono zachodzi tzn. z. globalne, regionalne jak i lokalne.²⁰⁰ Jest to definicja, która faktycznie ujmuje stan człowieka zagrożonego, poprzez utratę poczucia bezpieczeństwa. Zagrożenie może trwać od chwilowego co ciągłego. Zagrożenia naturalne nie są związane z działalnością człowieka, chociaż można postawić tezę, że niektóre są jej następstwem. Najbardziej rozbudowane są zagrożenia wynikające z działalności człowieka czyli będące wynikiem pracy jego umysłu i pracy rąk. Ogólnie można przyjąć, że zagrożenie wywołuje zanik egzystencjalnego bezpieczeństwa.

Analizując wszystkie zagrożenia, z którymi ma do czynienia człowiek możemy wyróżnić następujący podział:

1. Zagrożenia egzystencjalne człowieka

związane z zagrożeniem twórczego rozwoju człowieka

- zagubienie egzystencjalne mobilnego „człowieka sukcesu”. Coraz częściej człowiek współczesny charakteryzuje się: emocjonalną samotnością, nadszarpniętym poczuciem bezpieczeństwa, niezaspokojoną potrzebą

¹⁹⁸ Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II. ZNAK, Kraków 2006, s. 1173.

¹⁹⁹ Słownik Języka Polskiego R-Z. Red. nauk. M. Szymczak, PWN. Warszawa 1996, s.847

²⁰⁰ [http://pl.wikipedia.org/wiki/Wikipedia: zagrożenie](http://pl.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:zagrożenie) z dn. 28 czerwca 2008.

przynależności.²⁰¹

- kontakty społeczne oparte są na zasadzie „maksymalizacji zysku”.
- „instrumentalizacja” człowieka, jego urzeczowienie a w efekcie brak wrażliwości na etykę, kulturę, oraz relatywizacja kategorii etycznych dobra i zła.²⁰² Takie traktowanie człowieka sprzyja pozbawieniu człowieka jego wymiaru osobowego, personalistycznego,
- pogłębienie się pluralizmu kulturowego, wzrost liczby różnych stylów życia, sposobów bycia, zwyczajów i obyczajów, mód i upodobań,
- relatywizm, nihilizm i permissywizm moralny,
- brak stabilnego systemu wartości,
- egocentryzm, bezwolność, konkretność²⁰³
- pseudosamorealizacja: monopol celu, samopotwierdzenie, udowadnianie innym, reinterpretacja i odrealnienie przekonań na własny temat, kompensacja, konsumpcja, nawroty do przeszłości, brak równowagi na linii człowiek-cel,²⁰⁴
- przejście od autorytatywności reprezentowanej przez poczucie obowiązku, odpowiedzialności w kierunku zindywidualizowanego podejścia w którym najważniejsze jest osobiste spełnienie, sukces, wolność, samorealizacja, intensywność przeżycia²⁰⁵,
- obniżenie wiarygodności zaufania społecznego poprzez uzyskiwanie informacji w sposób pośredni, anonimowy, krótkotrwałość i przelotność interakcji.²⁰⁶
- zaniechanie lub brak aktywności twórczej;²⁰⁷

związane z funkcjonowaniem rodziny

- brak intymności w rodzinie,²⁰⁸
- krótkotrwałość małżeństwa,
- osłabienie więzi społecznych w rodzinie,
- brak więzi z dziećmi,
- uzależnienie rodziny (np. alkoholu),
- pracoholizm.

2. Zagrożenia przestrzeni życiowej człowieka – środowiska naturalnego

- zagrożenia środowiskowe: eksploatacja ziemi i jej wytworów,
- ochrona środowiska przyrodniczego: deforestacja, kryzys wodny, pustynnienie, dziura ozonowa, efekt cieplarniany;
- biologia i medycyna: wzrost zaludnienia, głód, niszczenie różnorodności biologicznej, inżynieria genetyczna, choroby zawodowe, epidemie;

3. Zagrożenia człowieka wynikające z funkcjonowania państwa (efekt globalizacji)

- ujednocianie gustów jako zagrożenie tradycji i kultury narodowej i degradacji środowiska naturalnego²⁰⁹,
- zagrożenie rozwoju narodowej kultury i tożsamości,
- indoktrynacja, manipulacja,

²⁰¹ A. Dylus, *Globalizacja. Refleksje etyczne*. Ossolineum. Wrocław Warszawa Kraków 2005, s.20-21.

²⁰² M. Furmańska, Cztery oblicza globalizacji. *Gazeta-it* 2004, lipiec nr 26. www.gazeta-it.pl.

²⁰³ W. Łukaszewski, Szanse rozwoju osobowości. *KIW*. Warszawa 1984, s. 353-390.

²⁰⁴ Ibidem

²⁰⁵ J. Mariański, Kryzys moralny czy transformacja wartości. *KUL*. Lublin 2001, s. 44.

²⁰⁶ P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*. Znak. Kraków 2007, s. 382

²⁰⁷ S. Seul-Michałowska, Zagrożenia w rozwoju tożsamości. W: *Psychologia współczesna: oczekiwania i rzeczywistość*. (red.) M. Ledzińska, G. Rudkowska, L. Wrona. Wydawnictwo AP. Kraków 2005, s. 40.

²⁰⁸ Ibidem.

²⁰⁹ M. Szostak, *Globalizacja – Uwagi o sporach pojęciowych, przyczynach i skutkach*. Warszawa, marzec 2007, SGH. www.shh.waw.pl.

- blokady i selekcja informacji,
- brak zaufania do instytucji, programów realizowanych przez partię²¹⁰,
- podsycanie lęku w społeczeństwie przed wybuchem wojny, brak poczucia bezpieczeństwa, opieki zdrowotnej,
- działalność sekt,
- zagrożenie dóbr publicznych, jak: możliwość demokratycznego współdecydowania, minimum społecznej sprawiedliwości, równy dostęp do dóbr materialnych, infrastruktury, kształcenia, informacji i fair play konkurencji²¹¹
- imigracja²¹², bezrobocie, ubóstwo, problemy demograficzne, globalizacja językowa.²¹³
- fundamentalizm, terroryzm, wojny, samozagłada.²¹⁴
- smog informacyjny (zespół problemów i zjawisk związanych ze znacznym nadmiarem liczby źródeł informacji, połączonym z wysoce problematyczną wartością wiadomości zawartych w znacznej części tych źródeł.²¹⁵

Zagrożenia są klasyfikowane w nieco inny sposób przez Komisję Zagrożeń Cywilizacyjnych. Wyróżniają oni cztery dziedziny, którymi się zajmują. Należą do nich:

- Przemysł i technologia: produkcja przemysłowa, energetyka, pozyskiwanie surowców, gospodarka odpadami, intensyfikacja produkcji rolnej;
- Ochrona środowiska przyrodniczego: deforestacja, kryzys wodny, pustynnienie, dziura ozonowa, efekt cieplarniany;
- Biologia i medycyna: wzrost zaludnienia, głód, niszczenie różnorodności biologicznej, inżynieria genetyczna, choroby zawodowe, epidemie;
- Ideologia: fundamentalizm, terroryzm, wojny, samozagłada.²¹⁶

Wyróżnione zagrożenia podporządkowane trzem kryterium nie stanowią zamkniętej całości. Polemizować można z przyjętymi kryteriami oraz doбором zagrożeń. Ukazują jednak one wielość zagrożeń którym człowiek musi wyjść na przeciw, dążąc do ich zneutralizowania.

Wielu uczonych wskazuje, że uaktywnił się bardzo groźny dla rozwoju człowieka na swój sposób relatywizm i nihilizm moralny oraz nade wszystko permissywnizm moralny. Jest to tendencja charakteryzująca właśnie współczesną społeczność. Reprezentanci nihilizmu moralnego „świadomie uznają, że normy moralne nie powinny stanowić ważnych regulatorów życia osobistego ani życia społecznego”²¹⁷. Eksponują oni takie wartości jak: „spontanizm”, „siła i przewaga”, „moc”, „estetyka”, „skuteczność, korzyść”, które są wyznacznikiem życia ludzkiego i kryterium oceny świata.²¹⁸ Drugie zjawisko- bardziej złożone charakterystyczne dla współczesnego społeczeństwa to relatywizm moralny, który występuje w trzech znaczeniach: relatywizm poznawczy, relatywizm etyczny i relatywizm kontekstualny. Jednak H. Świda-Ziemba uznaje, że

²¹⁰ Z. Bauman Szanse etyki w zglobalizowanym świecie. ZNAK. Kraków 2007, s. 54.

²¹¹ J.Rymarczyk, Globalizacja i "globalne sterowanie" Otwarty Uniwersytet Ekonomiczny. www.wiedzainfo.pl

²¹² Szeroko na temat uchodźców („ludzie-odrzuty globalnego pogranicza) pisze Z. Bauman w pracy *Życie na przemiał*. Karków 2006. , Z. Bauman, *Szanse etyki w zglobalizowanym świecie*. Znak Karków 2007, s. 18.

²¹³ M. Furmańska, Cztery oblicza

²¹⁴ A. Z. Hryniewicz (redaktor serii), *Zagrożenia cywilizacyjne*. Tom 1. PAU. Kraków 1998, s. 8.

²¹⁵ R. Tadeusiewicz, *Smog informacyjny*. W: A. Z. Hryniewicz (redaktor serii), *Zagrożenia cywilizacyjne*. Tom 2. PAU. Kraków 1999, s. 98.

²¹⁶ A. Z. Hryniewicz (redaktor serii), *Zagrożenia cywilizacyjne*. Tom 1. PAU. Kraków 1998, s. 8.

²¹⁷ H. Świda-Ziemba, *Permissywnizm moralny a postawy polskiej młodzieży*. W: *Kondycja moralna społeczeństwa Polskiego*. (red.) J. Mariański Wydawnictwo WAM PAN, Kraków 2002, s. 435.

²¹⁸ Ibidem, s. 435.

najbardziej charakterystyczną postawą dla polskiego społeczeństwa jest permisywizm czyli tolerancja wobec łamania norm moralnych. „Permisywizmowi towarzyszy abstrakcyjne uznanie norm moralnych, a nawet społeczna zgoda co do jej treści i przypisywanie tej treści rangi uniwersyteckiej. Ludzi o postawie permisywnej charakteryzuje tzw. „pęknięcie” między uznaniem norm a reakcją na ich łamanie. „Uznanie” jest abstrakcyjne, przynależny do innej warstwy osobowości niż osąd siebie i innych ludzi. Normy uznawane nie stanowią przyzmatu, poprzez który ocenia się rzeczywistość.²¹⁹ Trzeba przyznać, że współczesny świat charakteryzujący się deinstytucjonalizacją, detradycjonalizacją, pluralizmem i indywidualizacją sprzyja takim wartościom jak: autonomizacja decyzji, samorealizacja, wiara w postęp. W zapomnienie odchodzą cele dalekosiężne na rzecz postawienia celów konkretnych.²²⁰ Na uwagę zasługuje rozluźnienie więzi społecznych.

Piotr Sztompka podaje sytuacje społeczne w których właśnie osłabieniu ulegają więzi społeczne. Definiuje atrofie więzi moralnej, która w wymiarze treściowym oznacza zanik wiążących powinności wobec innych, natomiast w wymiarze zakresowym to skrajne zawężenie kategorii „my”. Przejawy atrofii to: antyteza zaufania, antyteza lojalności, antyteza solidarności. Antyteza zaufania to kultura cynizmu charakteryzująca się podejrzliwością, nieufnością, przypisywaniem innym najniższych motywów, doszukiwanie się wszędzie spisków. Następny rodzaj atrofii to szerzenie kultury manipulacji polegającej na wykorzystywaniu zaufania, naiwności ludzi oraz posługiwanie się oszustwem i kłamstwem. Kultura obojętności to antyteza solidarności charakteryzująca się interesownością, egoizmem, indyferentyzmem wobec szkód lub cierpień innych.²²¹

Wskazywanie na zjawiska ujawniające się w społeczeństwie prowadzą do dyskusji wokół uruchomienia mechanizmów sprzyjających przeciwstawieniu się negatywnym tendencjom. „Człowiek nie chce i nie może być, żyć i pracować w sytuacji absurdu, bezsensu, beznadziei, bez celu, bez jakichś dążeń i odniesień, bez aktywności i wartości ukierunkowujących wewnątrznie i zewnątrznie²²². Ludzie w szybko zmieniającym się społeczeństwie mogą poczuć się zagubieni pisze Janusz Mariański. „Jeżeli zabraknie im solidnych i przekonujących punktów odniesienia moralnego, mogą utracić poczucie sensu życia”.²²³ Dlatego człowiekowi należy pomóc w dążeniu do realizacji celów.

Wartości a zagrożenia

Człowiek w obliczu zagrożeń nie może zostać sam, musi być wspomagany przez drugiego człowieka. Wspomaganie jest to proces intencjonalnych oddziaływań człowieka na człowieka. Jest to pomoc, wsparcie występujące w różnych formach i prowadzące do potęgowania dobrostanu dzięki któremu jednostka samodzielnie i odpowiednio do swoich możliwości rozwiązuje problemy życiowe.²²⁴ Pomijając rozważania obejmujące dalszą analizę pojęcia wspomaganie skoncentruję się kwestii pomocy w poszukiwaniu sensu życia a zatem powrócę do rozważań obejmujących tożsamość człowieka. Człowiek nieustannie odczuwa zagrożenia ale tylko odpowiedź na pytania, kim jestem, co chce osiągnąć do czego dążyć, oparta na wartościach transcendentnych pomoże mu przeżyć stojące przed nim problemy.

²¹⁹ Ibidem, s. 438.

²²⁰ J. Mariański, Sekularyzacja i desekularyzacja. Wydawnictwo KUL. Lublin 2006, s. 12.

²²¹ P. Sztompka, Czy kryzys więzi moralnej w świecie współczesnym/. W: Zagrożenia cywilizacyjne. T.2. A. Z. Hrynkiewicz (redaktor serii), PAU. Kraków 1999, s. 17.

²²² K. Popielski, Poczucie sensu życia jako doświadczenie egzystencjalnie znaczące i potrzeba rozwojowa. W: Wychowanie. Pojęcia procesy konteksty. (red.) M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak. Tom 2. GWP. Gdańsk 2007, s. 21.

²²³ J. Mariański, Kryzys moralny czy transformacja wartości? Studium Socjologiczne. KUL. Lublin 2001, s. 435.

²²⁴ M. Kielar-Turska, Analiza pola semantycznego terminów związanych ze wspomaganiami rozwoju. W: Wspomaganie rozwoju. Psychostymulacja i psychokorekcja. (red.) B. Kaja. Tom V. UKW. Bydgoszcz 2003, s. 20.

Człowiek jest niepodzielną całością duchowo-cieleśną, której wyznacznikiem jest istnienie podmiotowe, zwane egzystencją a zatem bycie w świecie. Szczególną formą intencjonalnego świadomego sposobu istnienia człowieka jest jego samoświadomość oznaczająca przeżywanie zdarzeń występujących w jego życiu. Jednocześnie wskazuje na sposób ustosunkowania się do zdarzeń, refleksje obejmujące zarówno samo zdarzenie, osiągnięty cel i obraz swojego istnienia. M. Straś-Romanowska wskazuje, że „człowiek często wykracza poza empiryczną rzeczywistość kierując się w stronę transcendentaliów tj. wartości absolutnych. Przeżycia te uzdalniają człowieka do wykraczania poza rozumowy, pragmatyczny, hedonistyczny schemat istnienia.”²²⁵ Autorka proces ten nazywa autotranscendencją, która polega na pokonywaniu przez człowieka ograniczeń a w konsekwencji prowadzi do rozwoju osobowego. „Dzięki przeżyciom wartości transcendentnych człowiek jest nie tylko istotą poznającą i działającą ale i etyczną i religijną.”²²⁶

Ujawniają się procesy wspierające młodych ludzi w obliczu różnych zagrożeń. I tak P. Sztompka wyróżnia afirmację wartości postmaterialistycznych, do których zalicza: samorealizację, jakość życia, harmonię ze środowiskiem naturalnym, pokój, godność człowieka. Kolejna to odrodzenie życia religijnego po epoce sekularyzacji, przejawiającego się w akcentowaniu wartości moralnych. Kolejny ważny aspekt to występowanie przeciwko eskalacji agresji i przemocy. Brutalność świata umożliwia precyzyjniejsze określenie dobra, a nade wszystko obudzenia sumienia ludzi. Tendencja czwarta związana jest z globalizacją, której pozytywnym efektem jest powstanie ponadnarodowych profesjonalnych wspólnot charakteryzującą się zaufaniem, lojalnością.²²⁷

Człowiek winien nieustannie się rozwijać ale aby ten proces następował muszą wystąpić warunki sprzyjające do których należą wizje przyszłości, które muszą być realizowane, ale na tyle aby wyznaczać kolejne działania. Zatem ogólne i wyznaczające nowy kierunek, zlokalizowane w przyszłości, oparte na pozytywnych emocjach. Człowiek operujący wieloma horyzontami czasowymi analizuje, przewiduje konsekwencje swoich działań w celu zapobiegania negatywnym skutkom. Elementem zapobiegającym przez utratą motywacji jest gratyfikacja wewnętrzna.²²⁸

Ale człowiek nie może żyć w aksjologicznej pustce. Do wartości transcendentalnych, moralnych ogólnoludzkich odwołuje się wielu myślicieli nauk społecznych. A. Gałdowa pisze, że istnienie człowieka jest istnieniem wobec wartości. „Kierując się ku wartościom, człowiek wykracza poza własne ograniczone empirycznie istnienie ku Transcendencji, odnajdując ostateczną podstawę sensu własnego istnienia.”²²⁹ Wartości odgrywają duże znaczenie pełniąc różne funkcje w procesie doświadczenia sensu życia. K. Popielski stwierdza, że wartości służą rozwojowi człowieka i procesowi jego dojrzewania; człowiek utrwała je w formie życia nimi, godzenia się na nie uczestniczenia w nich; zobowiązują do konkretnych działań, pozwalają transcendować siebie i uwarunkowania, mobilizują i wyzwalają siły motywacyjne; umożliwiają przetrwanie trudnych sytuacji i cierpienia, są sposobem i drogą poznawania siebie, drugich i rzeczywistości., mają charakter sensotwórczy oraz współtworzą ludzką egzystencję. „Wartości są tymi jakościami dla egzystencji osobowej, które coś „proponują”, w coś „angażują”, do czegoś „odnoszą”, ku czemuś „orientują”. Stwarzają jednostce możliwości bycia i stawania się według jej statusu ontycznego”.²³⁰

Człowiek nie przeciwstawi się zagrożeniom, jeżeli nie będzie odwoływał się do wartości transcendentalnych, interioryzując je, urzeczywistniając w codziennych działaniach. Tylko oparcie na stabilnych wartościach moralnych urzeczywistnianych w codziennych sytuacjach będzie sprzyjało rozwojowi człowieka przeciwstawiając się pojawiającym się zagrożeniom. W tej „walce” człowiek nie może zostać samotny bowiem ważny jest drugi człowiek, który będzie wspierał go w jego dążeniach.

²²⁵ M. Straś-Romanowska, Na tropach psychologii jako nauki humanistycznej. Warszawa-Wrocław 1995, s. 23-24.

²²⁶ Ibidem, s. 23

²²⁷ P. Sztompka, Czy kryzys więzi moralnej w świecie współczesnym/. W: Zagrożenia cywilizacyjne. T.2. A. Z. Hrynkiwicz (redaktor serii), PAU. Kraków 1999, s. 20-21.

²²⁸ Por. W. Łukaszewski, Szanse rozwoju osobowości. KIW. Warszawa 1984, s. 353-390.

²²⁹ A. Gałdowa, Powszechność i wyjątek, Wydawnictwo UJ. Kraków 2000, s. 251-255.

²³⁰ K. Popielski, Poczucie sensu życia ..., s. 36-38.

Bibliografia

- Bauman Z. *Życie na przemiał*. Karków 2006.
- Bauman Z., *Szanse etyki w zglobalizowanym świecie*. Znak Karków 2007
- Dylus A., *Globalizacja. Refleksje etyczne*. Ossolineum. Wrocław Warszawa Kraków 2005
- Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II. ZNAK, Kraków 2006
- Furmańska M., Cztery oblicza globalizacji. *Gazeta-it* 2004, lipiec nr 26. www.gazeta-it.pl.
- Gałdowa A., *Powszechność i wyjątek*, Wydawnictwo UJ. Kraków 2000
- Hryniewicz Z.A., (red. serii), *Zagrożenia cywilizacyjne*. PAU. Kraków 1998
- Hryniewicz Z.A., (red. serii), *Zagrożenia cywilizacyjne*. PAU. Kraków 1999
- <http://pl.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:zagrożenie> z dn. 28 czerwca 2008.
- Kielar-Turska M., Analiza pola semantycznego terminów związanych ze wspomaganiami rozwoju. W: *Wspomaganie rozwoju. Psychostymulacja i psychokorekcja*. (red.) B. Kaja. Tom V. UKW. Bydgoszcz 2003
- Łukaszewski W., *Szanse rozwoju osobowości*. KTW. Warszawa 1984
- Mariański J., *Kryzys moralny czy transformacja wartości*. KUL. Lublin 2001
- Mariański J., *Sekularyzacja i desekularyzacja*. Wydawnictwo KUL. Lublin 2006
- Rymarczyk J., *Globalizacja i "globalne sterowanie"* Otwarty Uniwersytet Ekonomiczny. www.wiedzainfo.pl
- Popielski K., *Poczucie sensu życia jako doświadczenie egzystencjalnie znaczące i potrzeba rozwojowa*. W: *Wychowanie. Pojęcia procesy konteksty*. (red.) M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczyk. Tom 2. GWP. Gdańsk 2007
- S. Seul-Michalowska, *Zagrożenia w rozwoju tożsamości*. W: *Psychologia współczesna: oczekiwania i rzeczywistość*. (red.) M. Ledzińska, G. Rudkowska, L. Wrona. Wydawnictwo AP. Kraków 2005, s. 40.
- Słownik Języka Polskiego R-Z*. Red. nauk. M. Szymczak, PWN. Warszawa 1996
- Stras-Romanowska M., *Na tropach psychologii jako nauki humanistycznej*. Warszawa-Wrocław 1995
- Szostak M., *Globalizacja – Uwagi o sporach pojęciowych, przyczynach i skutkach*. Warszawa, marzec 2007, SGH.
- Sztompka P., *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*. Znak. Kraków 2007
- Sztompka P., *Czy kryzys więzi moralnej w świecie współczesnym?* W: *Zagrożenia cywilizacyjne*. T.2. A. Z. Hryniewicz (redaktor serii), PAU. Kraków 1999
- Świda-Ziemba H., *Permisywizm moralny a postawy polskiej młodzieży*. W: *Kondycja moralna społeczeństwa Polskiego*. (red.) J. Mariański Wydawnictwo WAM PAN, Kraków 2002